В-ВАН!

— Ликвидировали?! — сказал он из снега. — Глядите, нынче меня нету, а завтра вас не будет.

Так и выйдет, что в социализм придет один ваш главный человек!

А. Платонов. Котлован.

Його охайність межувала з хворобливістю. Він те й знав, що чистив себе, машину, все довкола. Був нестомний, мов птах, що переважну частину життя витрачав на чищення свого пір'я. В машині витирав невидимий пил навіть їдучи. В одній руці кермо, в другій — клаптик вологої замші, одне око некліпно — на дорогу, друге визирює кожну порошинку на панелі, на сидіннях, на дверцятах. По роботі, перш ніж загнати машину до боксу, довго мив її чорне лискуче тіло, витирав і полірував, а пилососом обходив гараж, не минаючи жодного закутка, прискаливши око, ще раз оглядав машину, гараж, тоді перевдягався в чисте і, розвернувши, закочував лімузин для нічного спочинку.

А сам знав, що спочинку не матиме, що знов прийде оте, гнітитиме, мучитиме, каратиме — і нема рятунку.

Він всіляко відволікав настання страшних хвилин і годин незаклопотаної самотності, довго зачиняв і брав на засуви зсередини тяжкі гаражні ворота, ще й ще перевіряв, чи все вичищене, чи все на місці, чи повсюди панує порядок, як у танкових військах (мабуть, єдина весела примовка, що залишилася йому з минулого), тоді розпочинав повільне готування до своєї самітницької вечері. Розстеляв на капоті машини чистий широкий рушничок, нарізав хліба, сала, ковбаски, цибульки, діставав свою вірну алюмінієву, акуратно і вміло обшиту шинельним сукном баклагу, збовтував нею над вухом, щоб переконатися, що там ще є, ставав грудьми до радіатора, булькав трохи до

алюмінієвого похідного кухлика, перш ніж випити, довго стояв, мовби прислухався.

Малим він був, як усі. Так і норовив спринути, зірватися, втекти з хати, з двору, далі від маминої турботливості — в береги, в лози, в шелюги, в глинища, до чорта в зуби! Як вони галасали в отих безмежних просторах, за всіма можливими межами витривалості, без повітря в грудях, на самому захваті, одурілі й оглухлі від щастя свободи, забувши про весь світ і навіть про себе самих, безжурно позбувшись усього, що мали, не пам'ятаючи нічого, не знаючи і не відчуваючи, — тільки ноги, щоб бігти, тільки очі, щоб вбирати ними манливу волю, тільки голос, щоби вплітати його в отой розсваволено-дитячий, майже пташиний клекіт роздолля.

А мама виходили в берег, шукали й не знаходили заблуканого синочка, тужливо прикликали його до себе: "І-іва!.."

Іван чув чи й не чув, але не відгукувався, не озивався, втікав ще далі, бо хто б же добровільно зрікся здобутої власними зусиллями свободи. Пустощі, не слухняність — йому й цього було мало, і він вдавався іноді до гри майже жорстокої. Нагаласавшись в лугах-берегах, ховався за хатою в бузині, ждав, поки мама стануть посилати в простори своє стривожене "І-іва!..", не озивався, затаєно кулився в м'яких ямках, повикублюваних курями, мучив маму. Любив, а мучив. Чому й навіщо? Хіба він тоді знав. Дорого б тепер дав, щоб усе оте з минулого повернути навспак або хоч забути — та ні перевернеш, ні забудеш. Мав би він тоді щоразу відгукуватися на мамин поклик, мала б його маленька, ще ніби й не зіпсована душа стрепенутися від того ласкавого, єдиного в світі "І-іва..." і полинути до маминого голосу, до тривоги й любові маминої. Але тоді не стрепенулася й не полинула, а тепер уже пізно.

Тому й ставав Іван отак щовечора: грудьми до радіатора, спиною до дверей, до світу, до всіх його голосів і покликів, а перед очима в темній

глибині гаража за чорним лискучо-залізним тілом машини — страшні темнощі, хаос, клубочіння примар і жахів.

Але темнощі, хоч і перед очима, все ж були далеко, а ось тут, одразу за плечима — широкі ворота у світ, звідки ще може прилетіти, прилинути до Івана поклик і заклик. Хай навіть один-єдиний звук, і він почує його крізь усі відстані, перепони й перешкоди, почує з землі і з неба, завжди й звідусіль, почує і...

Але мовчало все для Івана: земля і небо, простори й відстані, світи і зорі — хоч як він вслухався, хоч як ждав, хоч який тепер був терплячий і покірливий.

З алюмінієвим кухликом у руці він щоразу довго стояв, прислухаючись до того, чого не почує вже ніколи, тоді набирав повні груди повітря і одним ковтком опорожняв посудинку. Пекучий напій бив у груди, в голову, глушив усі змисли, і тепер Іван уже був майже радий, що нічого не зможе почути.

Чому він тоді не слухав маминого голосу, не озивався, не вертався додому і втікав далі й далі, у якомусь здичавінні, несамовитості, майже маячні?

А як вони тоді бігали, металися на луках, як галасали, як дуріли! Тепер так і не вміють. Тепер все мопеди, мотоцикли, "Москвичі". А тоді навіть велосипед був тільки у старшого піонервожатого Грицька Вареника. Вареник запам'ятався велосипедом і тим, як муштрував їх, щоб знали всіх "вождів". Нарком важкої промисловості, нарком харчової промисловості, нарком фінансів, нарком внутрішніх справ, нарком зовнішніх справ... Хто? Хто? Хто? Знати, як таблицю множення, як рідного батька, як власне дихання. Вдень і вночі, на землі й під водою. "Вождів" багато, імена такі, що й не вимовиш, а Вареник довбав, як сорока в маслак: Анастас Іванович, В’ячеслав Михайлович, Лаврентій Павлович... Не вивчив — ворожий підспівувач, прихвостень, готовий

ворог народу. Вони одуріло повторювали слідом за Вареником, щоб одігнати підозри від своїх дитячих душ і від нього, але нічого не помогло. Вареник затуркотів слідом за ворогами народу, щез навіки разом із своїм велосипедом.

Про Вареника Іван міг би згодом попитати у Старшого, але не наважився цього зробити, бо це було б однаково, що зізнатися у своїх зв'язках із ворогом народу. Бог з ним, із Вареником. Але куди подівся тоді його велосипед?

І, може, саме Вареників велосипед або тільки спогад про нього штовхнув Івана до техніки, і він став трактористом, комбайнером, а тоді вже й шофером півторатонки, яку їхній колгосп одержав першим у районі.

Охайність у Івана була змалку, від мами і від батька-столяра (нічого на світі не бачив Іван чистішого, ніж стружки з-під батькового рубанка!), але коли став механізатором, то вже тут шикування було не чистотою, а замурзаністю, запацьореністю. Просто з трактора, весь у мастилі, в диму і поросі гримів до сільбуду, розлякував святково повбираних дівчат: "Р-розійдись!". "М-ми ж-желєзним коньом все поля об-бойдьом, убер-рьом і посєєм і вспашем..."

Коли почалася війна, Івана забрали до армії разом із полуторкою.

В автобаті його й знайшов Старшой. Прийшов з їхніми командирами на стрільбище. Ніхто його й не помітив. Іван теж не звернув уваги. Стріляв він, як Бог. Не цілячись — усі кулі в яблучко. Навчився ще малим із двостволки. Мамин брат, Іванів дядько, в районі завідував Тсовіахімом. Щось так само незрозуміле, як ото тепер ДТСААФ. Він приїздив до їхнього села на качок. Була в нього і рушниця, і дрібнокаліберна гвинтівка тульського заводу, і навіть наган! Івана брав з собою замість собаки, щоб той зносив до дядька убитих качок. З досвітку до смерку бігав Іван за дядьком по плавнях, плавав за впольованими качками по озерах,

знаходив їх в очеретах і оситнягах, приносив, чіпляв дядькові до пояса вниз голівками, канючив: "Дя-а! Дайте стрельнути!" Іноді дядько змилостивлювався, давав Іванові рушницю, буркотів: "Стріляй та бігом, а то мені ніколи!".

Іван бахкав, не цілячись, приклад боляче бив йому в худеньке плече, шріт порскав кудись зовсім не туди, де летіли качки, дядько відбирав рушницю, покректував: "Не буде баба дівкою! Не вдався ти в мене, плем'яшу..."

Ось тоді й навчився Іван стріляти, ніким не вчений, круглооко вицілював качок, мовби й не цілячись, стріляв перш, ніж встигав подумати, і очі в нього, тяжкі й меткі, як руді миші, так зблискували і до пострілу, й опісля, що навіть тсовіахімівському дядькові ставало лячно, він мерщій відбирав у Івана рушницю і бурмотів: "І в кого ти такий удався, плем'яш? Не полюєш, а смертовбивствуєш..."

А Іван одним пострілом міг скосити цілої півдюжини.

Чужий старший лейтенант, який прийшов тоді до них на стрільбище, недовго й дивився. Сліпий би побачив, що всі заганяють свої кулі "в молоко", один тільки Іван гатить у яблучко.

Старший лейтенант щось сказав їхньому комбату, тоді кивнув пальцем Іванові, і коли той, прискочивши, клацнув закаблуками і рвонув товсту долоню до пілотки, неголосно звелів:

— Підеш зі мною.

— А машина? — дурнувато спитав Іван, для якого полуторка й далі залишалася колгоспним майном, що його повинен був пильнувати.

— Підеш! — повторив старший лейтенант і відвернувся, показуючи Іванові спину, перехрещену командирськими новенькими ременями. Все

на старшому лейтенанті було новеньке, чепурне, ідеально припасоване, сам він, невеличкий, якийсь ніби цяцьковий, зовсім не пасував ні до війни, ні до фронту, ні до чорних брудних вибухів бомб і снарядів, під якими Іванові вже довелося побувати. Іван ішов за незнайомим маленьким командиром і відчував себе надто великим, незграбним, брудним, неоковирним. Згадав, що забув на стрільбищі свою гвинтівку, сполошився:

— Товаришу старший лейтенант, а моя гвинтівка?

— Одержиш ППШ, — кинув той, не озираючись.

Іван похолов: ППШ був у них тільки в командира автобату.

Ще до вечора Іван став власником: новісінької тривісної машини з критим кузовом (а там ціле багатство: ліжко, стіл, стільці, навіть бурий, як бичача кров, сталевий сейф), новісінького "комсоставівського" обмундирування, автомата, цілого арсеналу боєприпасів, а також припасів продовольчих, де були не тільки м'ясні консерви, згущене молоко, меди й чаї, а навіть шоколад у плитках завбільшки з долоню.

— І щоб мені чистота й порядок! — сказав старший лейтенант. Говорив тихо, але так лиховісно, що й мертвий здригнеться.

Іванова душа металася між захватами й страхами, як його мишачі очі. Один день, а все твоє життя — навпіл. Ще зранку в автобаті, де вони з висоти своїх машин королювали над нещасною піхотою, а по обіді — вже зовсім в іншому світі, і що тепер той автобат з його потрощеною технікою супроти цього штабного благополуччя, цього багатства, блиску й могуття! Старший лейтенант був тихий, але й страшний і, мабуть, не самому Іванові, а всім, хто його бачив. Майори, полковники, навіть генерали, зустрічаючи Іванового командира, не вихизовувалися своїм старшинством, не брали "на баса", говорили з ним, як з рівним, панібратствували, шанувалися і всі називали його однаково: "Старшой".

Іванові, коли той, роззявивши рот по самі вуха, гаркнув: "Товаришу старший лейтенанті", він спокійно показав рукою, щоб умовк, тоді звелів:

— Називай мене, як усі: "Старшой". Зрозуміло?

— А як же звертання? — не збагнув одразу Іван. — Товаришу старшой, чи як?

— Старшой — і все. Без нічого.

— І без "товаришу"?

— Без. Я для тебе не товариш, а Старшой. Зрозуміло?

— Так точно.

Бони кудись їхали. Старшой сидів у кабінці поряд з Іваном, коротко кидав: "Тримайся за отією "емкою". Туди. Отуди". І ніяких розбалакувань. їхали й зупинялися з машинами, яких Іван ніколи й не бачив, щоб стільки й отакі. Легкові, криті, як їхня, вантажні, тягачі. Командири — від генерала до капітанів, дівчата у формі, інтенданти, з голочки одягнені, повари з начищеними до блиску похідними кухнями і з пахощами такими, що кишки перевертаються. Ну!

Іванові закортіло написати додому, похвалитися, як живе, хай би пораділи мама й батько, похвалилися в селі, який їхній Іван, з якими командирами і біля яких штабів. Але написати не встиг, та й добре, що не встиг.

Десь за тиждень уночі його розбудив Старшой і звелів одягатися по тривозі. Сам був — ніби й не лягав: обмундированый, перехрещений ремінням, з пістолетом і планшеткою, навіть у касці. Каску він надягав, навіть коли сидів у машині, примушував це робити також Івана. Ну, то

на поході, там справді щоб без розгільдяйства, але оце глупої ночі, далеко в тилу, серед штабів — і в касці?

— Переходиш в розпорядження лейтенанта! — сказав Старшой і зник, зоставивши замість себе високого темного командира, який мовчки стежив за хапливим Івановим зодяганням.

— Каску! — скомандував він, і тільки тоді Іван помітив, що чужий лейтенант сам теж був у касці. Він мерщій кинув собі на голову сталеве прикриття, вхопив з кілочка ППШ, однак лейтенант сказав:

— Не треба. Одержите гвинтівку.

"Невже в піхоту? — заскімлило Іванові в душі. — За що ж? Чим же я не вгодив Старшому?"

Лейтенант довго вів кудись Івана поміж машинами, поміж соснами, поміж вартовими. Вів і привів. Там було ще кілька таких, як він, лейтенант зник, невдовзі з'явився ще раз, ще привів солдата, так і водив, поки їх зібралося дванадцять, ціле відділення, тоді їм роздали гвинтівки, підсумки з патронами, кожному звелено загнати обойму в магазин гвинтівки, всіх вишикувано, лейтенант перевірив спорядження, став пояснювати бойове завдання. Іван не був у піхоті, не знав, — як вона воює, не міг уявити себе, як він біжить назустріч пострілам, назустріч кулям, назустріч смерті. Хіба ж можна живому отак просто взяти і бігти, щоб тебе вбили? Переляканий наперед, завчасно, до кінця днів своїх, до своєї смерті, Іван одурів од страху, осліп і оглух і нічого не почув з того, що їм говорив лейтенант.

А той, походивши перед коротенькою темною шерегою, порипівши чобітьми і голосом, зупинився, гостро ковзнув поглядом по переляканих молодих обличчях, тоді різко спитав:

— Завдання ясне?

Всі чомусь мовчали, та лейтенантові, здавалося, того й треба було, він не обурився і не став повторювати свого запитання, мовчанка його цілком вдовольняла. Однак тут нарешті схаменувся Іван. Він злякався ще більше, тепер уже свого незнання, роззявив рота, щоб запитати в командира, як же йому бути і що треба робити, але командир був на сторожі.

— Припинити розмови! — крикнув він. І все.

Тоді була команда, їх повернули, розвернули: "Правое плече вперед!", і вони кудись витупували тяжкими чобітьми, поки опинилися на безмежній світанковій галявині, обставленій з боків щільними стінами війська, а посередині була свіжовикопана яма, перед нею ніби червоноармієць, тільки простоволосий, босий, зі зв'язаними за спиною руками, а збоку від нього — три командири, два високі й худі, а між ними — Іванів Старшой!

Ті командири із Старшим були найближче до чоловіка перед свіжою ямою, але ще ближче стояв Іван у своїй залізній шерензі — всі під два метри зростом, міцні, мов із заліза, голови в касках теж ніби залізні, а до душі й не доберешся. Замість душі — гвинтівка в руках.

Один з тих двох високих і худих щось читав. Довго й незрозуміло. Та Іван і не пробував нічого зрозуміти. Він і не чув, і не слухав. Був залізний, а сам ніби здерев'янів. Що ж це таке? Як же це так?

Той чоловік перед ямою тіпнувся, щось закричав незрозуміло, тоді раптом гукнув:

— Хай живе товариш Сталін!

Але й цього Іван ніби не почув, бо саме тоді пролунала різка команда їхнього лейтенанта:

— Від-ділення!

Іван побачив, як усі виставили перед собою гвинтівки, впираючи в плечі приклади, і мерщій зробив те саме.

— У зр-радника Батьківщини, — карбував слова команди лейтенант, і вже тобі ні роздумів, ні вагань, ні відступу, — вог-гонь!

Залп ударив коротко, болісно, різучо. Так, ніби роздерли міцне полотно.

Іван уже більше не бачив нічого. Слухав команду, виконував, він — чи й не він? Де він, що з ним, на якій землі, на якому небі, чи стояла тоді роса, чи була трава під ногами? Не зміг би пригадати й на Страшнім суді. Все залізне, навіть повітря сизе і ніби залізне.

Коли вже знов сидів у своїй машині, а поряд — Старшой, обидва в касках, мов великі воїни, а машина аж дзвенить, така вона доглянута, вичищена, ніби вилизана язиком, Старшой, дивлячись попереду себе, спитав:

— Ти куди стріляв?

— Стріляв? — на смерть перелякався Іван. — Куди стріляв? У зрадника Батьківщини стріляв!

— Я питаю — куди, а не в кого! Цілився куди?

Цілився? Куди цілився? Це Іван знав. Ой, як же

знав! Бо коли б не цілився, то попав би точно в серце. Таке вже кляте було в нього око, така рука. Тому й цілився в ноги тому чоловікові. Хто там знатиме? А вийшло: всі вони цілилися або в ноги, або пускали "в

молоко"! Старшому і отим двом, худим і високим, довелося добивати зрадника контрольними пострілами з пістолетів. Це ж добре, що хтось передбачив. Передбачив, не бачивши, але знаючи наперед про всіх таких, як Іван.

— Щоб мені цього більше не було! — сказав Старшой.

Іван кивнув важкоголово.

Тоді вперше почувся йому мамин голос так, як ніколи не чувся: добрий, ласкавий, м'який, як шовк.

як трава, як мамине волосся. Чом же малим не відгукувався на той голос, на той поклик, а втікав уперто ще далі, прудкооко визираючи, куди б шурхнути так, щоб не знайшла ніяка сила.

"І-іва..." — скільки в тому поклику добра, надії, обідяння, а він знехтував усім тим, а тепер приречений вимуштровано скидатися на жорстоке й коротке "В-ван!", так ніби ти й не жива людина, а оцинковане відро або "цинка" для патронів.

Ще якось легше було б на душі, коли б Старшой був грубий, жорстокий солдафон, коли б заливав очі спиртом, верлюжився з податливими ППЖ, чинодральствував, розбишакував на складах овеес і пефеес. Але ж ні! День і ніч сидів над якимись паперами, інструкціями, веліннями. Сам щось писав і переписував, засургучовував у пакети, відправляв кудись ті пакети, натомість одержуючи ще товщі, ще важливіші, мабуть, бо все те ховалося в невситиме черево бичачокривавого сейфа, який щоразу сито поцмакував броньованими дверима, ковтаючи нову здобич. Спав Старшой чи й не спав ніколи — про це Іван так достоту й не зміг довідатися, їв він мало і все просте, з солдатської кухні, заборонивши Іванові навіть навідуватися до їдальні, для офіцерів. Жінок — ніяких і ніколи. Іван вважав, що всі вони варті навіть менше, ніж ляпання його долоні, і був страшенно вдоволений, що Старшой,

мабуть, теж такої думки. Для простої Іванової душі цей чоловік був ніби Бог: чесний, чистий, бездоганний у своєму житті, відданий тільки своїй справі, а справа та — велика й свята. Служба Старшого (а тепер, виходило, й Іванова) мала назву страшну (багато хто боявся й вимовити), сичливу, ніби звук міни, яка летить на тебе загрозливо, невідворотно, і ось зараз уб'є тебе, знищить — ні сліду, ні пам'яті, і нема рятунку, кінець усьому, але тут з'являється Старшой, коротким помахом руки відвертає загрозу, захищає ягниць і перстом караючим вказує на вовків і спокійно каже:

— Іване, проведи.

А що Старшой завжди перевантажений своєю роботою і вимушений ощадливо витрачати час, власні вчинки, рухи, слова, навіть звуки, то виходить у нього щось укорочено-жорстке, мов удар по залізу:

— В-ван, провди!

І тепер уже Іван знає, що треба робити. Все точно. Довір'я окрилює просту, як схлип, душу. Воно викликає захват. Іван здивувався б безмірно, почувши про цінність чийогось життя і про милосердя. Що це й навіщо і кому на користь? Його уявлення про гріх убивати були невиразні й темні ще з тих пір, як він одним пострілом скошував по півдюжини летючих качок. Справедливість? А що це таке? Він вірив у справедливість тільки стосовно своєї темної лінивої переляканої душі, а забезпечити цю справедливість міг єдиний чоловік на світі — Старшой. Іван став його добровільним рабом, охоче — навіки — і мовби радісно. Його рабство було куплене страхом і загрозою.

Відступали тоді довго, тяжко і страшно. Як же страшно ми відступали і в сорок першім і в сорок другім. А хто винен? Зрадники і шкідники. А з ними тільки отак:

— В-ван, провди!

Це був їхній код. Іван розростався до безміру своїм молодим потужним тілом од усвідомлення того, що він довірений, допущений, втаємничений. Ніхто не знав, що то таке "В-ван провди", а знали тільки вони з Старшим, знали ж ось що: бути твердокам'яними, самовіддано, не покладаючи рук, боротися з шпигунами, диверсантами, зрадниками, шкідниками, панікерами, перебіжчиками, наклепниками, всіма підозрілими елементами, ворожо настроєними і їхніми спільниками, заносити над ними караючий меч невтомно й без вагань, винищувати безжально, хоч і по дев'яте коліно! І все точно.

Ніхто ніколи Івана не вчив, а от вже навчився! Без науки і якось одразу, і що там казати! Може, де далося само собою, а може, від присутності Старшого в Івановім житті. Бо такий же чоловік! Нічого собі не дозволить, ні тобі зайвого слова, ні вибрику, не п'є, не курить, їсть, як дитина, спить — чи й не спить, ніякого роду в нього, бо ні тобі листів трикутничком, ні грошових атестатів комусь у тил — не чоловік, а дух безплотний!

Іванові аж груди рвало похвалитися перед Старшим, як він сповняє оте його загадкове: "В-ван, провди!", розказати, показати.

Бо все ж сам, і все точно!

Значить, так. Виводив він зрадника, пускав попереду, сам за ним, і так, щоб ні близько, ні далеко. Дати вспокоїтися чоловікові. А коли вспокоїться — глибокий випад уперед і долонею лівої руки (а долоня в Івана, як лопата!) підсічку йому під коліно — р-раз! Встояти від Іванової підсічки ніхто не може. Починає падати. Ось тут йому навздогін з автомата — чирк! Автомат у Івана висить під правим плечем, так з-під плеча воно й стрілялося. Черга в два-три патрона, а то й одиночним — і завжди без промаху. Бо як же ти промахнешся, коли воно ось тут у тебе перед самими очима.

Чи він їх ненавидів? Знав, хто вони й що і які їхні провини? Не знав нічого. Старшой не казав, а більше — в кого ж ти розпитаєш? Згодом їм, правда, додали писаря, але той був ще мовчазніший за Старшого, понурий і байдужий, мов старий кінь. А Іванові що? Йому аби догодити Старшому! І хоч той і не розпитував, не давав розтулити рота, Іван навіть по його спині бачив, що він Іваном задоволений. А це, може, більше й за орден!

Перший, якого Старшой звелів Іванові "провести", був, мабуть, хіба ж такий зрадник. Як ото сказано: "всіх мастей". Захеканий, пітнявий, вугруватий, обмундирування на клапті. А матюкався! А що вже про товариша Сталіна ляпав своїм язицюрою! Послухаєш таке — то ще й тебе в спільники запишуть. Тут Іван і не вагався. Припинити отой брудний потік — хіба не священний обов'язок!

Поки відступали, роботи було багато. Оточенці, запроданці, ошуканці, а їм із Старшим за всіх оддувайся. Машину їхню розбило бомбою, довелося Старшому вдовольнитися полуторкою, в донських степах дійшло до того, що не було й лісу, щоб накривати бліндаж для Старшого. Ламали хати, тягли звідти дерево, але яке ж там дерево! Брус, обапіл, ну, якась там гнила соха — хіба це вбереже від бомби? А Старшой любив, щоб бліндажі — в три, а то й у п'ять накатів, і щоб колоддя таке, що й не обхопиш. Іван фашистської стрілянини не дуже й боявся, але бомб — спаси й помилуй! Тоді здавався собі таким великим, що фашист із самольота точно ж його бачить і гатить бомбою просто в нього! Іван ладен був хоч і крізь землю провалитися, коли починалася бомбьожка, а Старшой вимагав "оберігати техніку"! Тут душу не вбережеш, а йому — техніку! До себе в бліндаж Старшой не пускав ніколи, хоч би й небо впало Іванові на голову. Мовляв, не має права, щоб сторонні біля секретних документів.

А який же Іван сторонній!

На Маничі вони стояли після наказу номер 227. Ну, наказ! Це вже мовби точно для Старшого. Ні кроку назад, а хто ступив або занесе ногу,

щоб ступнути, — того, значить, безпощадно, бо позаду сам товариш Сталін, неприсутньо-присутній, всюдисущий і всемогутній.

І залізні слова наказу;

"Панікери й боягузи повинні винищуватися на місці". Все точно! Старшой з Іваном якраз же на тому місці.

В степу голо, сонце як скажене, небо роззявлене вдень і вночі. Бліндажик Старшому вирили в ярку. І не бліндажик, а так — печерка, вкопалися в крутий схил — ото й уся музика. Садоне бомбою, то й могили не треба, так тебе там і загорне.

Старшой весь кипів, а коли він такий (хоч воно ніби й не видно), то краще до нього й не потикайся! А тут конвой привів двох. Ніби й командири, хоч не знати, які, бо петлиці поодривані. Але хромові чоботи і ремені з зіркою. Ну, конвоєві що? Привів, здав затриманих чин-чинарьом, одержав розписку — і в своє розташування. Але Іван устиг перехопити конвоїрів. Пригостив командирським ароматним тютюнцем (Старшой віддавав йому свою командирську пайку), натякнув про свою належність і все інше, закинув і про тих приведених. Хто й звідки? А конвоєві що? Віддав коня, то на тобі й батіг! Кого привели? Якісь кінознімальники, чи що. Так вони самі кажуть. І кажуть, що один майор, а другий капітан. Знімали бойову операцію і попали в оточення. Три дні вибиралися. Камеру із своїм кіном сховали десь у балці. Домагалися, щоб іти шукати. Мабуть, брешуть, а там хто його знає.

На всяк випадок Іван присунувся ближче до печерки Старшого. Там творилося таке, що він і не чув ніколи. Стояв крик, і кричав сам Старшой! До чого можна довести чоловіка.

Івана покликано майже тоді, як він підсунувся до печерки. Старшой ніби й крізь землю вмів бачити, де його помічник.

— В-ван! — гукнув він із незвичною для нього роздратованістю.

Іван не став випробовувати терпіння Старшого, негайно всунувся до печерки, стукнув чоботярами.

— Пров-ди!

Іван мовчки відступився од дверей, дав дорогу тим двом. Вони вилетіли так, ніби збиралися бігти ще до якогось вищого начальства зі скаргами на Старшого. Але яке ж начальство над Старшим? Хіба що сам Лаврентій Павлович Берія?

І кому ти поскаржишся, коли тебе знайшли не на бойовій позиції, а хтозна й де, а в наказі № 227 що сказано? "Єдиною причиною залишення позицій може бути тільки смерть".

Не знайшла вас смерть на вашій позиції, то знайде тепер наказ. Бо цей наказ сильніший і страшніший за смерть.

Іван заметушився, щоб не відстати од тих двох. Надто вже вони прудкі та жваві. Ще бігти за ними доведеться, доганяти. Такого ще й не було ніколи. Щоправда, ніколи ще й команди "провести" Іван не отримував так швидко. Бо тільки ж привели цих кінознімальників. Трохи незвично — такі темпи. Але ж наказ номер 227 і обстановка напружена. Фашист робить по шість і по вісім нальотів за день. Ну, б'є по бойових порядках, сюди ще не добрався, та однаково ж обстановка.

Ті два йшли поряд. Хоч один, коли правда, майор, а другий капітан, а йдуть, як рівні. А треба б — один за одним. Так воно положено, так підручніше й Іванові. Бо тоді заднього стукаєш під коліна, він падає, чи чиркаєш по ньому, а він уже збиває переднього, і ти чиркаєш і по тому. Бити завжди треба заднього: за нього нікому заступатися. Коли ж двоє поряд, то впоратися з ними не знаєш і як.

Той, що, мабуть, майор, низенький, замашний, гостроокий, різонув Івана поглядом, засміявся:

— Готовий кадр для нашої кінохроніки! Ти куди нас ведеш, боєць? Хочеш потрапити в кінолітопис?

Іван подумав: от же люди! Самим би подбати, як не потрапити на небеса чи до чортів-дияволів, а вони ще про нього — хочуть всунути в якесь своє кіно. Кіна не буде.

— у нього й обличчя добре, — сказав той, що капітан, — не таке злюче-презлюче, як у його Старшого.

Звідки вони могли знати, як звуть Старшого, Іван не встиг не довідатися, ні здогадатися.

Бо роззявлена паща степового неба виплюнула йому на голову чорний клубок пікірувальників, і бомби заверещали з усіх боків, а летіли всі тільки в Івана.

Він упав ще до перших вибухів, уже вбитий, уже розшматований, а вибухи далі нівечили й нищили його велике тіло, і все розлетілося й не позбираєш, не стулиш докупи: очі он там, а рот у крикові ще далі, руки й ноги вже не його, а де він сам, цього не знає ніяка сила. Його кидало, било, рвало, він корчився, мов черв'як, плазував й грібся в землю, плакав і скавучав, як пес, когось благав, проклинав усіх богів і молився до всіх дияволів.

Коли наліт закінчився (він тривав кілька хвилин, але для Івана то була вічність), Іванове тіло стало збиратися докупи, сповзатися, стулюватися, склеюватися. Він ворухнув рукою, ногою, кліпнув оком, дихнув, чмихнув носом від сухої глини, в яку зарився обличчям, грудьми, животом. Щось його ніби придавлювало зверху, він пустив туди руку і закричав од страху і болю. Іван кричав, поки й з'явився Старшой,

побачив, як він лежить і який він лежить, обійшов Івана довкола, не приховуючи знущання в голосі, сказав:

— Як же це ти заду свого не вберіг? Стесало тобі все осколком мало не до кістки. Ну, та наросте нове. Кістка в тебе, як у слона.

Іван заревів од розпуки, але то вже було не знати й до яких вищих сил. Старшой слухати не став, співчувати не вмів, утішати не хотів. Викликав санітарів, Івана забрали, одтарабанили до медчастини, зробили йому промивання, укол, перев'язали, втішили, що "до свайби заживе".

Про кінознімальників Старшой не питав. Іван теж мовчав. Може, їх порозносило бомбами, а може, й вислизнули, хоч хто б там із того пекла міг вискочити.

Вони із Старшим дійшли аж до Сталінграда, правда, були не в самому Сталінграді, а трохи збоку, але ж були! І на Курській дузі теж, хоч і не на самій дузі, а південніше, теж збоку, але теж були — нічого не скажеш. І за кожну битву в Старшого орден, а в Івана медаль і подяка від самого Верховного, також і трофеї, це вже само собою.

На війні теж чоловік може хіба ж так жити! Іноді Іван згадував себе в той досвіток, коли вперше стріляв у людину, і струшував із себе спогад, як селезень воду. Загримів би тоді на передову — вже й кісток ніхто б не позбирав. А так — усе, бач, точно.

Коли після безконечних відступань перейшли в тотальний наступ, роботи не поменшало, а побільшало. А на чужій території — то й не кажи! Старшой уже був майором (звали його і далі Старшим, бо це, як він сам пояснив Іванові, було, може, вище за генерала), Іван теж дійшов до старшого сержанта. З технікою в них тепер був повний ажур. Трофейний вантажний "мерседес-бенц" з африканським камуфляжем, а

для Старшого — "додж три чверті", вже мовби персональна машина, а Іван — її водій.

І все біля штабів, високих та превисоких, серед таких людей, що страшно й подумати. У них теж були водії, пихаті, задавакуваті, спесиві, але Іван і тих не дуже празнував. Бо вони тільки водії, а він — ще хтось, за ним стояла таємниця, стояло "оте". Загалом кажучи, таємниця могла б гнітити його просту душу, та виявилося, що в цім є ніби розкошування, чи що. Несподівано для себе він виявив у собі не просто схильність, а майже любов до таємничості. Це не гроші, не звання, не сита їжа, не любов красивої жінки, а щось набагато більше: страшна влада над людьми, над їхньою долею, їхнім життям, влада безмежна і безконтрольна. Іван дивився на Старшого — і світ йому затулявся цим неймовірним чоловіком. Ні тобі схитнеться, ні зворухнеться. Ідейний і твердокам'яний. Ні свата, ні брата. Довкола самі налякані. Навіть генерали пробують загравати, запрошують на обіди, присилають воєнторгівських свистюльок з відрізами на мундири й шинелі, з пакетами і коробками. А він усе те зневажає. Для нього ні посади, ні звання, ні здібності, ні гідності, ні заслуги. Є тільки чисті і ті, що під підозрою.

Чисті — не тут, вони десь, а хто потрапив сюди, то вже для Старшого так собі: сміття, пух від кульбабки, фук! — і нема. Люди Старшому набридали, він мовби ждав од них вмирання, нетерпеливився, знудьговано позирав на тих, що чіплялися за життя, пробували виправдатися, щось довести. Кому й що? "В-ван! Провди!"

А зрадників і всіх підозрілих нищить уже й не Старшой, і не Іван, а якась темна сила невідома, захована в просторах, за сімома печатями, в непрочитаних письменах, та тільки ж Старшому вона відкривається, він зламує сміливо всі печаті — сургучні, свинцеві, а то й броньовані, і прочитує хоч і найсокровенніші письмена. І все точно.

І в такого чоловіка ти помічникуєш! Ти його вірний пес, а він твій хазяїн.

Рух біля Старшого був завжди такий, що Іванові макітрилося в його об'ємній голові. Приводили й відводили людей, секретні пакети туди й сюди^ загадкове начальство і якісь тіні безплотні — снувалися, прослизали, шелестіли. Коли так впритул опиняєшся біля найстрашніших таємниць, за якими вже нічого, окрім смерті, кінця кінців і вічного розпачу, і коли поряд з тобою холодна й страшна сила, вище якої вже нічого немає і не може бути, то кортить і тобі бодай приторкнутися до тої сили, і в душі навіть не бажання, а якесь ніби скімлення, скавучання, зойк. Іван визирював, винюхував, винишпорював, заганяючи дихання в глибини свого товстого тіла, підкрадався до дверей, за якими чорнокнижникував Старшой, притуляв до них велике, мов звуковловлювач, вухо. Відчаєний риск, смертельна гра, але що ж тут удієш, коли треба, щоб усе було точно.

Притулив і тоді, коли до Старшого нагрянув "трибунальщик", військовий юрист у високих чинах, темнолиций, видати, від тих страждань, серед яких доводилося йому жити, але душу мав не темну, бо став одразу дорікати Старшому за самоуправство, беззаконня і злочинну жорстокість. Мовляв, хай не думає, що коли особіст,то для нього й радянські закони не писані. Іванові похолонула кров, — усі ті півпуда чи там скільки крові, яка була в його великому тілі. Щоб отаке казати його Старшому? Та він же, оком не змигнувши, вихопить з-під своїх паперів пістолет і розрядить у трибунальщика всю обойму! Або просто собі покличе: "В-ван! Пров-ди!". І все спокійно і точно.

Але Старшой здивував своїм спокоєм навіть Івана, коли відповів трибунальщику ніби виправдовуючись: "Війна все спише!"

— Війна? — закричав юрист. — А яку війну ми ведемо? Священну війну ведемо! І нікому не дозволено плямувати її святість і кров, пролиту народом.

— А хто плямує? — здивувався Старшой. — Я маю справу з матеріалом, далеким від благородства, і від вашої святості. Гуманність? Правосудця? Не передаю справ у ваш трибунал? А може, я напрямець —

на Москву, на "Особое совещание". І звідти приходять документи. Вже готові. Можу ознайомити. Ось, ось і ось. Три рядки. Такий і такий, такого року народження, звинувачується в зраді Батьківщини, "Особым совещанием"... до вищої міри... Досить? Чи ще?

— Ви цим не прикриєтесь! — прокричав, уже вискакуючи від Старшого, трибунальщик. — Не прикриєте сваволі й злочинного самоуправства!

Мабуть, юрист ще грозився Старшому, але Іван уже не чув, бо одна нога тут, а друга десь, він щезав і звіювався, в паніці не біг, а ніби спурхував, мов великий чорний індик, підлітав, стукався об землю одною ногою, знову спурхував, далі, далі, щоб ніхто нічого... Бо коли той трибунальщик візьме на гачок ще й його, Івана, або коли Старшой запідозрить, що він підслухував, то спаси й помилуй!..

Трохи погамував свою розклекотану страхом душу, натрапивши десь над вечір на двоє покинутих лошаток. Десь, мабуть, відбилися від обозу, а може, вискочили з-під бомб. Кобили не вискочили, а лошатка, бач, вбереглися. Іван прикликав їх "кось-кось— кось!", поклав на свої широкі, як лопати, долоні по грудочці цукру, вдоволено приплющив очі від м'якого вологого тицяння йому в жмені.

І, чого з ним ніколи не траплялося, проочив Старшого.

Той виник нізвідки, постояв, подивився, як блаженствує Іван, поцікавився не дуже доброзичливо:

— Це що?

— Це? Ло... Ло... — Іван ніяк чомусь не міг вимовити такого простого слова "лошата", і тільки белькотів своє "ло-ло", а тоді зненацька ляпнув майже нахабно:

— Коні мене люблять, Старшой! Вже я й шофером у колгоспі став, вже й з машиною, а вони любили...

— Хвалю! — безбарвним, як завжди, голосом промовив Старшой, так що й не збагнеш: справді хвалить, чи гудить, а то й осуджує.

Вже відійшовши від Івана, він кинув через плече:

— З'явись до мене!

Які вже тут лошата! Іван, обсмикуючись і відкашлюючись, став біля порогу в Старшого; їв очима начальство і молив усіх богів, щоб не стало чутне оте скавучання в його душі, від якого не було рятунку.

Старшой виявив небачену привітність. Показав Іванові табуретку, звелів сідати. І ще не все. Виказано ще й найвищу довірливість Іванові. При ньому, не ховаючись, не затуляючи спиною, Старшой відімкнув сейф, дістав звідти папір, поклав на столик перед Іваном (Іван сам і збивав той столик з трьох дощок), звелів чи й попросив: — Прочитай.

Очі сльозилися (мабуть, від розчулення), Іван ніяк не міг вловити літер і скласти їх у слова. Коли ж спробував нарешті скласти, то аж відхитнувся від столика. Старшой пильно стежив за ним і помітив той його відрух, але не сказав нічого. Ждав, поки Іван проковтне все написане.

А Іванові, хоч ще й не дочитав, уже все стало кісткою в горлі. Куди там ковтати! Тут хоч би й розжував хтось, то не проковтнеш.

Що ж він читав? Звідки на нього така напасть? Писав не він, а написано мовби ним від початку й до кінця. Написано і підписано. Як свідком, присутнім і допущеним, а також — і це найперше! — патріотом і вірним, а також відданим і все, що там треба...

Написано про того трибунальщика, який наважився вимагати якоїсь там законності від Старшого. Ну, не навпростець написано, не те, що чуло Іванове вухо крізь двері, не про сказане юристом, а так — ніби відлуння його слів у чиїйсь голові, дзвеніння в чиїхсь вухах. Мовляв, такий-то і такий, в такому званні і при такій посаді, в моїй, а також мого командира присутності виказував нездорові настрої... припускався ворожих висловлювань на адресу... нехтував і порочив... на справедливі зауваження реагував неправильно... в своїй злочинній поведінці дійшов до того, що зірвав з стіни портрет найдорожчої всім нам людини, нашого улюбленого вождя зірвав і в звірячій люті пошматував портрет, якии я (^обисто вирізав з газети і наліпив на стіні в кабінеті мого командира, як...

Іван глянув на Старшого. Той вхопив його погляд своїми твердими очима і не відпустив.

— Як же воно це? — прошелестів пошерхлими іубами Іван. — Я ж не писав, а написано. Я й не чув

нічого, а тут ніби й бачив.

— Ти? Не чув? — Старшой засміявся б, але не вмів, тому перепитав ще раз, тільки навспак: — Не чув? Ти?

— Я.

— А хто ж тоді чув? Може, показати місце на дверях, де ти притулювався вухом? Там уже ямка вичовгана. Як блюдце. Ну! Не чув?

— Так не бачив же! — Іван мало не плакав.

— Повинен був бачити. Чи ніколи не чув про пильність?

— А портрет? Товаришу Старшой! Хіба ж я його вирізав з газети; хіба наліплював?

— Деталі! Трибунальщик на столі в мене побачив портрет і розірвав. Мало тобі? Розірвав на шматки й потоптав ногами! Ще мало? Тоді — вкинув шматки в пічку і спалив.

— Так пічка ж не топилася!

— А ти затопиш. Перепишеш оце все власноручно додавши про те, що трибунальщик потоптав портрет ногами й спалив у пічці, а тоді спалиш те, що я тобі дав, а твою заяву від,правимо в інстанції.

Іван зробив ще одну, щоправда вже зовеш мляву

спробу відкрутитися:

— Хіба мене хтось послухає?

— Не твій клопіт. Знайдуться такі люди.

Він стирчав над душею в Івана, поки той переписав неправедну заяву, мерщій забрав її, перечитав уголос, сказав, як біля лошат: — Хвалю!

Ще довго після того кривописання трусило Іванову душу від страху: а ну ж поставлять його в око з трибунальщиком і стануть випитувати правду. Але ніхто не ставив, не питав, про того юриста Іван теж не розпитував у Старшого, лякаючись самої думки про те, що вибризком чорнила людину можна вбити ще легше й простіше, ніж кулею з залізного автомата. Хоч іноді наповзало на Івана щось темне й невідоме, виникала сверблячка показати, який він є похвалитися коли й не перед усім світом, то хоч перед дрібною штабною обслугою, всіма отими вартувальниками, годувальниками, комендантниками Попустивши

командирського пояса (ремінний, прошитий зигзагами, з мідною зірчастою пряжкою) на кілька дірочок після подвійної обідньої порції, Іван похмикував:

— Як хоч, то ми можемо стрельнути, а можемо й писнути. І писнути, тож!

І покотилася Іванова служба далі, і тепер уже острах на людей наводив не тільки Старшой, але й він, Іван, хоч у самого страху в душі не меншало, а щодалі більшало і розрісся він там вже не окремими кущиками, не густими чагарями, а непролазними хащами.

Поки його село було на окупованій території, Іван не мав ніяких звісток від рідних. Старшой, дякувати йому, не доскіпувався, чому батьки не евакуювалися (хто б їх там став евакуювати, хто б вивіз у тили народ цілий?), хоч і спорудив якусь анкетну і примусив Івана заповнити графу про родичів на окупованих територіях. Уже аж у Карпатах Іван отримав од мами трикутничок, де писалося, що батька після визволення села мобілізували, і він десь у війську, може, й біля Івана. Іван здуру подумав був, що Старшой міг би знайти батька і навіть перевести кудись ближче до Івана, може, й до штабів, але, подумавши, злякався свого наміру. А тут прийшов новий трикутничок з дому, і мама писала, що прийшла похоронка на батька, в якій значиться: "пропав без-вісти".

Такого клопоту Іван ще не знав. Хіба що отої ночі на початку війни, коли думав, що поженуть у піхоту, а довелося стріляти по дезертирові. Батько — безвісти. Хто пропадав, то всі безвісти. Занесуть тебе в списки чи не занесуть, а вже ти ~ безвісти. Іван боявся смерті для себе до здригання, до скімлення в душі, але бачив, як люди гинуть довкола, тепер от загинув і його батько, і якась млява думка заворушилася в його байдужій душі: а ти? Хто ти, що не гинеш? Чи міг би ти звершити подвиг, стати героєм? Ось так, як і твій батько, — злетіти, полетіти — і безвісти, і не вернутися, і в саму вічність?

Коли прибирав у Старшого (тепер вони зупинялися у багатих віллах, хоч Старшой завжди сидів у підвалах біля свого сейфа і своїх секретних документів), Іван спробував заговорити про те, що ворушилося в ньому. Невміло, незграбно, затинаючись, червоніючи, обливаючись потом. Старшой слухач терпляче.

— Хочеш, щоб тебе вбили? — спитав спокійно.

Іван перелякався на смерть. Одне діло — віддати життя для подвигу, а зовсім інше, коли тебе просто візьмуть і вб'ють, як собаку. Старшой змилувався.

— Твоє життя належить, знаєш, кому?

Іван не знав. Кому ж? Матері, батькові, йому самому? Де там! Все так переплуталося, що тут уже ніхто нічого не збагне.

— Може, товаришеві Сталіну? — прошепотів він.

— Так, — зчіплюючи пальці кроковкою, кинув Старшой, — так, так.

Іван із жахом дивився на ті пальці. Лікті сперті на стіл, білі пещені руки перед хрящуватим обличчям, пальці перехрещені. Цей знак Старшой щоразу подавав Іванові, коли велів: "В-ван, пров-ди'" Перехрещені пальці Старшого — ще одне перекреслене людське життя. Але то ж усе були зрадники, а тепер хто? Він сам, Іван?

Старшой змилувався ще раз. Не став довго катувати Івана видовищем своїх перехрещених пальців коротко зітхнув, клацнув дверцятами сейфа, дістав з його сталевого нутра якийсь папірець, поклав перед собою на стіл, приляпнув долонею.

— Яким треба бути, знаєш? — спитав зловісно.

— Яким же? — захапався Іван — Вірним і відданим!.. Щоб до кінця...

— А чесним і щирим до кінця?

— До кінця! — дрібно закивав головою Іван кивав мовби всім тілом, трусився, дрижав, лопотів як листок на осінньому дереві.

— А це що? — жорстоко спитав Старшой і знов приляпнув аркушик, але Іванові не показав, що там написано і про що.

— Це? — Іван не знав, що йому подумати. — Це...Я ж...

Він подумав, що вернулася його наклепницька заява на трибунальщика, і заметушився в душі шукаючи виходу і виправдань, але вийшло, що тут — ще страшніше.

— Це повідомлення про те, що твій батько зрадник. — Старшой і далі говорив тихо, а краще б він кричав бо тоді з чоловіка вилітає злість і воно якось легше. А так злість тільки згущається і осідає свинцем

— Мій батько не зрадник! — швидко заговорив Іван. — Мама написали мені. Я вчора отримав листа. Вони написали... Він безвісти. Не зрадник — ні.

— А що таке безвісти? — майже ласкаво подивився на Івана Старшой. — Безвісти — це найстрашніше. Він може опинитися, знаєш, де? Він скрізь може опинитися. Тому твій обов'язок який? Повідомити!

— Я ж і прийшов... я оце саме...

Старшой його не слухав.

— І не тільки повідомити, а довести свою відданість.

— Я доведу! — заквапився Іван. — Я все зроблю! Не шкодуючи...

— Стривай, не торохти тут мені словами, — скривився Старшой. — Ти ж знаєш, що для нас слова не значать нічого. Нам треба в письмовій формі. Заяву приніс?

— Заяву? Про що заяву? — не зрозумів Іван, жахаючись самої думки, що знову його, мабуть, у піхоту, на передову, в жах і погибіль.

— Написати треба, яке твоє ставлення до батька-зрадника.

— Моє ставлення? Написати? А як же писати? Старшой, що писати?

— А що писав піонер Павлик Морозов про свого батька, який злигався з класовим ворогом? Чи, може не чув, не знаєш?

Ще б пак не чути й не знати! їхній піонервожатий Грицько Вареник так розмальовував подвиг піонера Павлика Морозова, що малому Іванові тоді аж прикро стало, що він просто Іван, а не Павлик. Старшой же це тобі не Грицько Вареник. Там досить було, заплющивши очі і вхопивши в груди повітря, відбарабанити те, що безтямно визубрив учора, а тут балачками не відбудешся. Тільки в письмовій формі і тільки в найглибшій таємниці. Я, такий і такий, засуджую, відмовляюся, зрікаюся... обіцяю чесною і самовідданою... спокутувати... коли треба, то й власною кров'ю...

Так Іван зрікся рідного батька.

І ні жалю, ні каяття, ні краяння душі. Мертвому однаково ж не поможеш, а живому треба жити. Та й ніхто ж не знатиме, бо для Старшого найперше — нерозголошення таємниці. Не розголосить він і про Івана, про його відступництво і святотатство.

Не від ненависті й злості зробив це, а від байдужості. А байдужі, хоч нікому й не бажають зла не люблять теж нікого, а люблять тільки самих себе бояться тільки за своє життя, і цей страх такий великий, що не вміщається ні в душі, ні в тілі, хоч би воно й було таке просторе і потужне, як у Івана. "В-ван, провди!" Хапався за ті два холодні слова, що падали, мов удари долі для приречених, а для нього лунали збавчою музикою, вигравали райдугами и хоралами життя мало не вічного. Проведи, відведи, заведи іншого, когось, а сам зостанься, будь, тривай 1 втішайся життям, пий його, як нектар, як меди стояні. Проведи над прірвами, над отхланню, над пеклами, над самим краєчком, тонким і ріжучим, мов лезо бритви, — черкнув тим лезом волосинку чужого життя, а в тобі все радіє і клекоче від щастя й захвату, що цілий, живий, незачеплений

Душа змізерніла в ньому вже, мабуть, до макового зернятка, а йому здавалося, що вона розростається нестримно і буйно, мов весняні сади, — таке свято 1 таке розкошування власною цілістю і безкарністю відчував Іван. Тому й не помітив, як ударило його в душу, зоставивши там уже й не просто слід, а глибоку, невигойну рану. Він не помітив, бо то був і не удар, а так собі — приторк, як від мушиної лапки, налетіло й відлетіло, мов тінь од малесенької хмарки. Хіба то для нього? От коли лежав тоді під бомбами в донському степу і коли відхопило в нього шматок м'яса в такому місці, що соромно й сказати, так то був справді удар.

А це?

Нікчемне, нещасне, нездатне ні до чого. Питається: ну, чого плутаєшся під ногами? Здорових, нахрапистих, хоч і найтяжчих ворогів, Іван по-своєму поважав. Сам мав силу, знав, що то таке, отож і чужою силою не нехтував. А цей — якийсь музикантик, худе й бліде, хитається навіть без вітру, шинелька на ньому, наче вкрадена, шапку загубив, у протигазній сумці ноти. Тонка шия замотана сірим вовняним шарфиком. Де він його взяв? Який може бути шарфик у солдата? І як це нещастя із своїм шарфиком добралося так далеко, аж до Пруссії, до самих глибин війни? У нього, крім шарфика, мабуть, ще й градусник під пахвою! А

прізвище? Люди добрі! Хто ж із таким прізвищем воює проти німця. Сиділо б собі в Ташкенті чи де там йому сидіти...

Музикант (хоч де ж те, на чому він грав колись?) був ніби контужений, чи що, він розбив (чи загубив) окуляри, нічого не бачив, заблукав між нашим і фашистським переднім краєм, його мали б убити і наші, і фашисти, але якось обійшлося, він все ж прибрів до своїх, ну, а тут уже — пряма дорога до Старшого.

Старшой довго з ним воловодився, вганяючи Івана в подив і навіть в обурення. Все ж ясно! Музикант придурюється і крутить! Окуляри, те-се, світу божого не бачив і не добачив... Коли в тебе очі в лобі стирчать, то повинен бачити без усяких там окулярів! А то: ноги має і не ходить, а швендяє; руки теліпаюпься, а нездатен ними й ложку втримати; очі світяться), а сліпує й при сонцю. Создав Бог — і ніс висякав!

Коли повів музиканта і на ходу зручніше підтрушував автомат у себе піц плечем, знов подумалося про отой градусник піц пахвою. Нащо такий чоловік? Воно й землі топтати неспособне.

Старшой займав віллу якогось фашистського туза. Башточки, ґаночки, різнокольорові скельця, зали, обшиті темним деревом, кабанячі й оленячі голови на стінах. Підвали теж нівроку собі, хоч і цілу роту там розташовуй.

Іван вивів музиканта з підвалів під мокрий сніг між чорними деревами. Десь тут треба його й прилаштувати, парк просторий, місця на все стачить. Іван поправив автомат і спробував непомітно наблизитися до музиканта, ступаючи легко, сильно, нечутно, по-звірячому гостро вистежуючи кожен порух темної хиткої постаті поперед себе.

— Ой!— застогнав музикант.

— Ти чого? — здивувався Іван.

— Що це? —Де?

— Та ось тут. Шумить.

— Що шумить? Що ти вигадуєш? — розсердився Іван.

— Але я ж чую! — Музикант навіть зупинився, так, ніби хотів показати Іванові, де воно й що шумить.

— Ану, вперед! — скомандував Іван. — Не пробуй мене злякати, бо я вже ляканий-переляканий!

А сам теж спробував прислухатися, що ж воно шумить та гуде, але нічого не почув, крім власного дихання.

Знову став присуватися ближче до музиканта, але знов той аж підскочив:

— Ой!

— Знов шумить? — засміявся Іван.

— Ще дужче. Просто нестерпно.

— Ну, то я тобі безплатно пояснюю. То я так дихаю. У мене ж груди круглі — ото воно й шумить. Циркуляція, пойняв? А в тебе — ні хуху, ні духу. Тонкий, як газетка. Ти, мабуть, і не їси, а все ото тільки харапудишся?

— А-а, не має значення, — тужливо долинуло з холодної темряви.

Тепер Іван, підкрадаючись до музиканта, затримав повітря в грудях, так ніби пірнав піц воду, але знов невдача.

_ Ой! — застогнав музикант. — Що це на мене насувається?

Спиною Івана бачив, чи що!

Тепер уже Іван і не зневажав цього чоловіка, а наче аж боявся.

Досі він бив падаючих, а цього стяв, як колосок у полі. Стоячий, беззахисний, у чутливому здриганні і якійсь незбагненній красі.

Лише згодом, коли музикант чомусь не відходив у забуття, а вперто стояв Іванові в пам'яті, Іван став думати, що в музиканта, мабуть, була якась особлива тонка і ніжна душа, і, може, й гріх було вбивати такого чоловіка. Може, треба було його відпустити? Але як же ти відпустиш, коли за спиною в тебе Старшой, та й цей музикант нездатен до життя простого й черствого, як шкуринка чорного хліба. Він з тою своєю дурною чутливістю тільки мучився б і ніколи й ніде не знайшов би ні щастя, ні спокою. Хіба що треба було тоді вернутися і попросити Старшого, щоб відпустив музиканта, бо хто ж його знає: може, він якийсь талант або й геній.

Але Іван лякався самої думки про таке. Старшой би мовчки його вислухав, а тоді наставив би на нього своє біле, як глина, хрящувате лице і відкарбував:

— У нас геніїв нема! У нас — тільки зрадники!

І що ти йому відповіси? В сорок першім відступали через зрадників, тепер наступаємо недостатньо швидко також через зрадників. Як же тут може меншати суворості? Що далі, то суворості більше й ще більше. У Старшого все точно, як у аптеці.

До їхнього інтендантського полковника приїхала в гості донька (теж знайшла місце для гостювання!), і полковник привів її, щоб показати віллу. Мовляв, це мисливський палацик отого Коха, що розпадлючувався

і в Польщі, і в нас на Україні. Іванові і цей палацик, і той Кох, все було до лампочки, він знав свою службу, ото й усе. Але полковник це полковник, Старшой звелів скрізь провести, все показати (сам з підвалів і не висовувався, обіймався там із своїм сейфом), Іван, козиряючи і згинаючи товсту шию, шанобливо посунув слідом за опасистим полковником і його донькою, все б, може, обійшлося благополучно, але інтендантові щось стукнуло в голову, в отому залі з кабанячими головами і оленячими рогами він глянув на Івана і буркнув:

— Старшина, познайомтесь із моєю донькою.

Іван був уже тоді старшина, це правда, але ж перед полковником, який зодягає і годує цілу армію, це просто мізерія.

Полковницька донька (треба визнати, досить підходяща дівчина) стрельнула на Івана великими чорними очима, подала руку;

— Ангеліна.

Він розгубився і від тої пещеної руки, і від чудернацького імені, спаленів лицем, геть забув, що треба відповідати "старшина такий-то!", і бовкнув несподівано для самого себе:

— Іван!

— Ой, як це мило! — не знати від чого зраділа Ангеліна.

На тому ніби й кінець, Іван показав, відпровадив, відкозиряв, але другого дня його покликано до інтенданта, і виявилося: не для службових справ, а на чай із полковником і Ангеліною!

Його, Івана, на чай!

І як почалося, як пішло!

Ясна річ, Старшой про все довідався негайно. Але не нагримав на Івана, не лякав, не погрожував, не забороняв. Сказав коротко: "Хвалю!"

Коли в душі суцільний переляк, то яка ж тут любов? Іван не знав, що воно таке, зате знала Ангеліна і пішла на нього штурмом.

Він спробував нагадати їй, хто він і що. В столицях не жив, орденів на війні не заробив, самі медальки та подяки на бланках, не майор і не капітан, а тільки старшина...

— А що майори? — сміялася Ангеліна, горнучись до Івана. — Мені потрібна твоя сила!

У Старшого було багато роботи і після закінчення війни. Вороги так і кишіли! Він не поспішав додому, залишався ще, мабуть, надовго поблизу від лігва поверженого ворога, Іван мав надію, що залишиться й він, але не вийшло. Може, Старшой хотів, щоб Іван повернувся додому разом із воїнами-визволителями? Бо коли повернешся пізніше, після всіх, сам-один і не знати звідки, то вже ти ніби й не воїн, і не визволитель, а це може викликати небажані думки в людей. А може. Старшого попросив отой інтендантський полковник, батько Ангеліни? Бо Ангеліна ждала Івана, і після демобілізації Іван однаково ж повинен був їхати не до мами в село, а до Ангеліни.

Хоч як там було, із Старшим вони розлучилися. Може, й назавжди, бо Старшой нічого Іванові не сказав на прощання, не пообіцяв писати або хоч обізватися, не дав своєї адреси, а спитати Іван не наважився. Іван не припускався навіть думки, що Старшой просто викинув його, як ганчірку, позбувся небажаного свідка, прибрав з-перед очей, як нагадування, відтрутив і відсунув, мов непотріб.

Він їхав до Ангеліни, і все було гаразд. Коли згодом пробував згадати, коли й чому сколотилася його душа, так до пуття й не міг цього зробити. Чи тоді, як слухав фронтові бувальщини своїх супутників по вагону, а сам мовчав, бо не мав чого розповідати. Чи коли спробував похвалитися трофеями і вимінював за них на станціях самогонки на всіх, але замість вдячності й заздрощів ловив тільки недоброзичливі погляди. Чи тоді, коли, прокинувшись удосвіта на якійсь станції, побачив віддаля високі, ніби кремлівські, древні мури, попробивані й поруйновані, як людські душі, і церкви над ними — так само поруйновані й понищені. Хтось сказав: "Смоленськ", і це чомусь наповнило Іванову душу страхом і здриганням. Він ніколи й не чув, що в Смоленську був свій кремль. Хіба ж Кремль не один на світі? І хіба може знайтися сила, щоб його поруйнувати, пробити, мов душу?

Отоді, вже десь на останніх перегонах перед столицею, і прийшов у Іванові думки хирлявий короткозорий музикант, з його вовняним шарфиком довкола тонкої шиї і хворобливою, майже нелюдською чутливістю. Прийшов і не відходив, так ніби ждав чогось, хотів, домагався. Коли б сказав, пояснив, чого хоче, чого йому треба, Іванові, може, відлягло б від серця. Але музикант мовчав, і це було нестерпно. Чужа душа стала над душею Івановою, і яка з них ціла, а яка пробита, і ким же, ким?

Ну, чому він не пробував утікати тої ночі в холодному чорному парку біля чужої вілли? Тоді було б хоч якесь виправдання для Івана: підконвойний пробує втекти, і доводиться сповняти обов'язок... При спробі втекти — це завжди виправдання для того, хто... Для обох виправдання... А так...

Ешелон готувався до зустрічі в столиці, їхали герої, поверталися з Перемогою, заслужили на велику зустріч, на квіти, оркестри, радість і сльози, сльози і радість... Солдати начищали медалі, чепурилися, прибиралися. Іванові не треба було й чепуритися. Був і так найкраще зодягнений, найвгодованіший, найрозкішніший, не тільки в їхньому вагоні, а, мабуть, і в усьому ешелоні. Легка була війна для нього, ой, яка

ж легка! Може, тому й обминає рідну домівку, не наважується поглянути в очі рідній матусі, а їде до людей, власне, чужих, про яких нічого не знає. А чи знає щось про себе? Де ти був, Іване? Хто він такий — священний воїн чи блудний син? Спитають, що робив на війні, в які атаки ходив, на які штурми й приступи, де тримав оборону, на яких ріках і в яких містах, кого визволяв, брав під захист? Що він відповість? Хоч би ж раз довелося відбиватися, бути між життям і смертю. Прорив ворожих танків, напад здичавілих есесівців, десант автоматників — все це було десь, колись, у чутках і розповідях, але ніколи не там, де Іван. Хтось так вдало вибирав місце для штабів, а надто для Старшого і його таємничих служб, що сиділи вони, мов у Бога за пазухою.

І тому він не просто вцілів, зберігся, проскочив, а ще й розкохався на ситих штабних харчах так, що навіть полковницька донька вибрала не когось іншого, а саме його, Івана.

І зустрічали Івана не як інших — у відчаєних радощах, в сльозах до непам'яті, у скриках до самих небес, — його зустрічали поважно, з точно відміряною урочистістю, виокремлюючи з розклекотаної людської маси, з обіймів, плачів, танців, пісень. Ангеліна, мати-полковниця (така молода, ніби вона сестра Ангеліни), ад'ютанти, шофери, безіменні лакизи — Івана привітали, як воїна-визволителя, а також в надії слави і добра, оточили, забрали його трофейні ремінні чемоданяри, всадовили в машину, повезли, привезли, влаштували. Про те, щоб йому десь шукати притулку, не було й мови. В полковницькій квартирі окрема кімната, і то так далеко від Ангелініної кімнати, що зійтися можна тільки під невсипущим оком полковниці, у них на фронті була якась самостійність і воля? Тут не фронт, не війна, вже мирний час, треба забувати про всі ті кошмари, тепер маємо право на людське життя. За кілька днів повертається батько-полковник, буде здійснено громадянський акт, відсвяткують весілля, тоді все набуде законного установлення, вони стануть молодим подружжям, з'єднають свої долі, своє життя...

Іван міг би ждати й не дні — місяці, а то й роки, коли треба. Війна була довша, та й нічого. В селі в нього дівчини не було, службу мав таку,

що про стороннє не дуже розженешся подумати. Ну, запишалось там інколи після штабного начальства — то медсестра Таня, то регулювальниця з комендатури Катеринка, але то все дим і суєта.

Забулося й оте, чого зазнав у ешелоні, коли серед сотень людей ти ніби сам-один, і щось обгризає тобі душу, і дірки в ній, ніби в отих смоленських

древніх мурах.

Він освоювався на інтендантській території, пристосовувався, звикав, приживався. Наїстися, виспатися, вилежатися, поледарювати од пуза — ну, житуха!

Але їв чи не їв, спав чи не спав, відкрилося йому зненацька таке, що хоч головою об стіну, хоч реви віц розпачу, хоч кричи: "Рятуйте!"

Вдень ще нічого. То Ангеліна, то гості, то на дачу, то по місту. А наставала ніч, і починалася мука. Іван звик до нічного життя, чотири роки, вважай, не спав, щоб бути напоготові, вмить відгукнутися на поклик Старшого, це стало звичкою, перейшло в кров, отруїло йому кров, перетворивши його з добродушного, здорового тілом і душею сільського хлопця на якусь дивну нічну істоту, — щось ніби велетенський

кажан абощо.

Квартира, весь дім, величезне місто — все спало, а Іван не міг заснути, нудився, мучився, задихався в своїй тісній кімнатці, не знав, що робити, куди себе подіти, як діждатися коли й не нового дня, то хоча б досвітку.

Тільки тепер згадав, що у вагоні теж не спав жодної ночі, і вже дійшов був до того, хоч кидайся під колеса. Може, через те й маячив йому тоді перед очима темношиїй схарапудливий музикантик.

Але навіть у вагоні було легше, бо там стукотіли колеса, кричав паровоз, кудись тебе везло, щось змінювалося довкола.

А тут — наче смерть.

Іван прокрадався з своєї кімнатки, босий, у самих армійських підштаниках, блукав по темних просторих залах інтендантської квартири. Рятунку ніде не знаходив. Паркети гад його тяжким тілом рипіли так, наче аж бахкали, від кожного віддиху мовби розлягалася луна — так і жди, що з темного кутка простогне відчаєне музикантове: "Ой! Що шумить?"

Ну, вскочив! Хоч вовком вий. І що ж це воно виходило? Вбити чоловіка простіше й легше, ніж примусити його замовчати, заткнути рота, не дати ні зойкнути, ні застогнати, ні... проклясти. Музикант ніби оживав у кожному нічному шереху, в кожній Івановій безсонній миті, підходив упритул, наближав до просторого Іванового виду своє мученицьке лице, тихо допитувався: "Хіба може вбивця заборонити убитому ним стогнати віц болю? Відповідай: хіба може?"

Коли б поряд був Старшой, Іван знав би, що казати і що робити. Бо Старшой — то було все для Івана: дім, опора, захист, надія.

Тепер утратив усе, і чужий він усьому й усім, а йому так само чуже все довкола. Бездомний страх заволодівав Іваном дужче й дужче, і тута така, хоч вішайся.

Міг би розповісти про музиканта Ангеліні і тим хоч трохи очистити душу. Може, полегшало б? Але ж нерозголошення таємниці. Підписку давав Старшому. Та й як він казатиме Ангеліні, що казатиме? Вона,

звичайно ж, не повірить, гляне на нього такими очима, що хоч плигай у них, як у глибоку воду, розтягуючи слова, спитає: "Що-о таке-е? Це правда?" — "Чого б же я тобі брехав? — промуркоче він. — Мене змалку вчили казати правду", — "Ах, тебе вчили! Його вчили — чи хто бачив таку зачаровану душу! Не підходь до мене! Кому сказала? Не підходь, ти, страховисько!"

В квартирі розпочалося генеральне прибирання (хоч там і так все вилискувало, як офіцерські халяви), Ангеліна металася по кравчинях, перукарнях. манікюрницях, Іван улучив момент і попросився на дачу, щоб не плутатися тут під ногами. Його не тримали, полковниця викликала машину з ад'ютантом, Іван повкидав туди свої чемоданяри, впав на заднє сидіння, прохрипів:

"На вокзал!" Ад'ютант спитав, на який: на Курський, Київський, Білоруський? Чи Іван там знав! Аби ближче до дому. "Поганяй на Київський!" — сказав він.

Ешелонів із теплушками на вокзалі не було, не було й забезпеченого місця на дощаних нарах. Звичайні пасажирські поїзди, незвичайні тільки тим, що всі пасажири — вчорашні воїни, які повертаються до мирної праці. Іван теж повертався, хай йому чорт! Втікав, зірвався з прив'язу, зринув із нашийника, визволився, вискочив на оперативний простір, врятувався від мари й докорів сумління. Додому, до мами! Як то співається!

Вернись, вернись, сину, додомоньку.

Змию тобі голівоньку...

Вирвав у військового коменданта посадочний талон, але сідати нікуди, всі вагони — під зав'язку, біля кожного клекотнява, десятки й сотні в шинелях, з речмішечками за спинами, в кирзячках, що протупапи пів-Європи. Куди там Іванові в його хромових чоботях, в офіцерській шинелі, з чорними чемоданярами!

Знайшов-таки вільний вагон, посунув туди один чемоданяру, за ним другий, мало не збив з ніг навідницю, коли та закричала, що це вагон матері й дитини, Іван зареготав: "Якої матері! Якої дитини! Спекулянтів тут возите, тилову пацючню!"

Зайняв ціле відділення плацкартне: на верхню полицю речі, на середній постіль, внизу — сидітиме, і ніяка сила його звідси не сколупне.

От уже інтендантка квоктатиме, як довідаєтьсяі що втік її дорогий зятьок!

На цьому Іван ставив крапку. Нікому нічого ні про що. І вдома мовчав, як заціпило. А всім же було цікаво; де і як воював, що вернувся такий вгодований. Безногий Костик, якому пожувало ногу залізним приводом на крупорушці ще до війни, аж нестямився, стрибаючи на своїх костурах довкола Івана, розпитуючи, заздрячи і навіть плазуючи, аби тільки взнати хоч на копійку, щоб тоді рознести по селу й продати на сто рублів. Іван відгортав його великою долонею, відганяв, як осінню муху. Зневажав і упосліджував. Хіба це чоловік? Говорить швидше, ніж думає, а розповідає завжди більше, ніж знає.

А Іван мовчав навіть перед мамою. Вони стали геть старенькі, легенькі, мов пір'їнка, тільки голос лишився той самий, ще з Іванових дитячих літ, який знаходив його в травах і лозах і кликав ласкаво, болісно й безнадійно: "І-іва!.."

Мама розказували, яке лихо було тут під фашистом, а тоді прийшли наші, і наче розвиднилося і зійшло сонце, і вже зиму зимували на волі, а як прийшла весна, то треба ж було сіяти, а воно все неоране, в бур'янах, і ні машини ж, ні худобини, ні путящого чоловіка на все село, то вже тоді вони, вдови, повпрягалися в плуги, а де й лопатами скопали, а таки ж посіяли, і оце...

І ставила перед Іваном на стіл хлібину з нового урожаю горьованого, а Іван злякано відсовувався, бурмотів: "Ну, мамо! Ну, не кажіть мені отого всього, а то я й не знаю, що з собою зроблю! Як ото можна — в плуга! Хіба ж ви худоба? Як же це так?"

Він готовий був навіть заплакати, але мама не дали йому цього зробити, стали вспокоювати, бо й що там оті плуги і та оранка, як подумати, що випало йому і їхньому батькові. Батько й не вернувся, пропав безвісти, може, йому й легше, а він же, синочок, перейшов усі фронти, перейшов і пройшов, ото ж страх і горе, ото ж муки які...

І тоді Іван з дурного розуму — чи то щоб похвалитися перед мамою, чи заспокоїти її? — взяв і розляпав усе про Старшого, і про його секретну службу, і про машини, на яких їздив, надто ж про останню, що звалася так, ніби людей лякати: "Хорх".

Мама не то що не повірили, а мовби не дочули чи не хотіли чути: "То ти, мабуть, про когось таке розказуєш, а не про себе. Та й про когось — хіба ж можна людську душу хоч одну занапастити? Який же то гріх непростимий! У пеклі ж горітимеш! У пеклі..."

Іван уже пошкодував, що не втримав рота на клямці, щось промурмотів — чи то хотів виправдатися, чи звернути на когось, але мама вже не слухали, відсунулися од нього боязко, мовчки пішли до хатини, лягли там на вузенькому тапчанчику, відвернулися до стіни — і вже більше не встали.

Ні їсти, ні пити, ні до кого не обізвалися, заплющили очі, затулили вуха — ніякими громами, ніякими гарматами не проб'єшся, не вблагаєш вислухати, зрозуміти, простити.

"Мамо, — кричав Іван, — ну, що ви ото надумали! Причім тут пекло? Ну, мамо, ну їй же богу! Ну, хочете, я отут головою об стіну битимуся? Хоч і до крові! Хочете — я що хочете для вас зроблю. Ну, мамо!.."

Ні мови, ні хуху, ні духу до сина. Може, не було вже в неї сина і нічого не було на цім світі.

Іван метнувся до голови колгоспу, до району, привіз лікаря, привіз уже й не одного, кликав сусідів, родичів близьких і далеких — нічого не помагало. Може б, помогло, якби знали причину маминої страшної немочі, але причину Іван одкрити не міг ні за які гроші.

Так мама і вмерли, не озвавшись до Івана хоч словом, і все вмерло йому тут, навіть оте із зелених трав і лоз і золотого роздолля "І-іва!", бо то вже не мама кликали і не його, Івана, а когось зовсім іншого, він і сам не знав, кого й коли.

В розпачі він бив себе кулацюрами по голові — аж гуділо. Дурна голова! Ой, дурна! Ну хто сіпав за язик? Треба було сказати мамі, що він снайпер, ворошиловський стрілець, — і все тобі точно! Ще й пишалися б ним. На зборах — у президію, до піонерів запрошували б. Розказувати про бойові подвиги... Про... Ага, а що ж він розказував би піонерам? Не зосталося йому тут місця, як умерли мама.

Іван зібрав своє манаття і метнувся до міста.

Найняв куток у вдови з двома дітьми, влаштувався водієм до якогось невеличкого начальничка. Взяли одразу, бо анкета ж! Машина до анкети не дуже підходила: трофейний "оппельок" мишачого кольору, начальничок, судячи з машини, теж був дрібного калібру, але Іван за звичкою (а може, для власного душевного вспокоєння) вже за день чи два став звати його "Старшой", чим здивував і навіть налякав начальника.

— Я всю війну під броньою, — пояснив той, ніби виправдовувався, — то ж ні старшим лейтенантом, ні сержантом не був.

— Однаково ви для мене Старшой, — заявив Іван. — У мене всю війну був начальником Старшой. Такий чоловік, що якби я вам розказав... Та я ще розкажу, як розкачаюся трохи...

Розкачатися він не встиг. Чи то про нього десь довідалися, чи пронюхали, чи так злякалися — не минуло й місяця, як його покликали до кадрів і повідомили, що переводять на нове місце. Висувають. Бери вище!

Машина вже була краща, більша, хоч і не лімузин, а кабріолет із брезентовим верхом, і начальник теж поважніший — вищий, товщий, сердитіший. Це вже справжній Старшой.

Біля цього Іван протримався довше: мало не цілий рік. А тоді знову його "висунули" і дали блискучу характеристику, а про Іванову анкету то й не кажи — там кожна графа так і дзвенить і навіть про родичів на окупованій території — нітелень, бо були й нема, то нічого й писати.

Машина тепер була — куди твоє діло, відповідно й Старшой, а після того ще й ще машини і нові та нові Старші, так що ні Іван не встигав звикати до них, ні вони до Івана — тільки знай підпихали його, і він ріс, як на опарі.

Та й як не рости, коли довкола таке діялося! То притиснули письменників, щоб не дуже розмахували Своїми перами; то поколошкали отих учених, що забули про корів і взялися за якихось мушок, сподіваючись, що народний академік Трохим Денисович Лисенко спатиме на посту і не помітить ворожих підступів; то вчасно викрили мерзенних космополітів, які хотіли продати наше радянське первородство за сочевичну юшку; то вирвали гадючі жала в лікарів — професорів, що бризкали отрутою вже й на товариша Сталіна; то сам товариш Сталін вкоротив язика так званим ученим, які щось там мудрячили з самою мовою нашою, може, хотіли зробити нас зовсім німими перед лицем світового імперіалізму. Це щоб він, Іван, та німий!

Та Боже ж мій! Він аж репається від слів, таких круглих та великих, як його кулаки, а вони хотіли позапихати ті слова назад?

Він би сам усіх отих професориків та інтелігентиків... Уночі, коли заснуть, ще тепленькими, і самому безпремінно в шинелі і в чоботях. А розмір же сорок шостий! І по отих паркетах, під люстрами, між книжками — чоботи сорок шостого розміру і шинельний дух, як від старого валянка. Хай понюхають тонконюхі! І з м'якої постелі, від м'якої професорші, від м'якого хліба — прямо в дощ, у сніг, у хвищу й хурделицю! Все точно і просто, бо й шинеля проста, як народ, як їхній вождь, що теж завжди тільки в шинелі, а не в пальтах з м'якими хутрами та гладесенькими підкладочками.

У всіх тих подіях угадувалося Іванові щось, як ото співається в пісні, знайоме до болю: Старшой! Його рука, його почерк! І скромність теж його. Справи такі, що гримлять на весь світ, а він собі скромненько в стороні. Не висовується і не викрасовується. От хоч би як і він, Іван.

Коли вмер Сталін, Іван добряче розгубився, але не плакав разом з усіма тонкосльозими, а тільки здригався, як коняка: самою шкірою.

Душею здригнувся пізніше, коли прийшла вість про кривавого ката (та ще, виявляється, і англійського шпигуна!) Берію і стали називати його поплічників. О, яке ж далеке було це від того благородного і загадкового тремтіння місячного сяйва в нічних водах! Скажемо відверто: Іван тремтів, як собачий хвіст. Він ждав: ось-ось назвуть і його колишнього Старшого, ось-ось доберуться, а в самого душа стискалася, маліла, стала вже меншою макового зерняти, закотилася в самі п'яти, котилася далі, провалювалася в тартарари, у безвість.

А що чоловік без душі? Поки вона є, то й не помічаєш, зневажливо відмахуєшся: ет, вигадки! Коли ж утрачаєш, то ніби вийняли з тебе осердя і став ти, мов порожній лантух. Ось наче був у тобі якийсь заряд, акумулятор, динамомашина, летіли іскри, міг ти щось запалювати,

загрожувати, спопеляти, а тепер сам укритий попелом, який тільки й годен, щоб у ньому греблися одурілі від спекоти кури.

На війні біля Старшого життя було просте, як із батога хвись. Тоді була у всьому точність, а тепер почалася якась каша.

Тепер Іван не погрожував, не лякав, не вдавався до натяків, сидів тихо, принишк, заліг на дно.

Висувати його перестали, хоч куди вже було висувати? Добрався на той час до такого верху, що голова макітрилася. Машина — як вагон, у салоні можна ставити самовар, грати в дурня, проводити засідання. Старшой — дебеліший за Івана, якийсь дуже великий начальник над просторами, душами й коровами, говорити багато не любив, а слухати — й поготів, це спершу хіба ж так припало Іванові до смаку, але згодом він зрозумів: біда. Старшой сідав у машину (завжди на заднє сидіння, поряд з Іваном — ніколи); коротко кидав: "Туди!" і мовчав, як камінний, хоч ти їдь з ним на край світу. Іноді розщедрювався, уточнював: "Отуди!", і вже Іванові радість хіба ж така. Говорити до Старшого було однаково, що до пенька, до стіни, до всіх святих і до Господа Бога: він нічого не чув і не хотів чути. Так ніби Іван не жива людина, а сліпий кінь, на якому той їде до свого "Туди!" або "Отуди!".

Мабуть, уперше Іван подумав: а хіба його Старшой із фронту був не такий і хіба не був він, Іван, для нього всю війну тільки сліпою силою в руках, але якою ж страшною і злочинною! І спокійний був та безгнівний, як і цей Іванів начальник, але виходить, що не гнів убиває людей, а тупа слухняність, якої Старшой вимагав од Івана, а той запопадливо її виказував. Хіба ж він винен, коли від нього вимагали? Ніколи ніхто його не слухав, не говорив із ним, як з людиною, не бесідував, не розпитував. (Хто, може, й хотів, то боявся, знаючи, де він служить.) Тільки наказ, тільки таємничість і мовчання, мовчання. Тоді це подобалося, возносило його над усіма іншими, сповнювало силою і гординею, а тепер здригався од відразливості й жаху. Як він міг це все перенести? Як міг мовчати стільки часу?

А що ж може бути краще, як поговорити із людиною, відвести душу, очиститися, може, й покаятись!

Коли найбільше кортить розповідати?

Мабуть, як любиш або ж дуже боїшся. Іван ні любив, ні боявся, а от же щось у ньому клекотіло і що далі, то дужче, більше, страшніше.

Таємниця рвала душу Іванові, душила його, він задихався, шаленів, майже конав. Розповісти, пояснити, щоб усі знали: він не винен, винен отой Старшой, винен ще хтось, може, й сам Сталін, але ж не він, не Іван. Де вони всі взялися на його голову і чому вчепилися саме в нього?

Після Ангеліни, якій він так і не наважився нічого розповісти, а тоді після страшної маминої смерті Іван боявся розкривати душу стороннім, затаївся, замовк і тільки потроху, натяками підлякував своїх старших, щоб трепетали й поважали. Тепер уже не він боявся розповісти все, як на сповіді, — люди боялися його вислухати, так ніби здогадувалися, яка то може бути сповідь.

Іван сам дивувався, що оте стало рватися з нього та ще й з такою страшною силою. Чому, з якої речі? Ніби й не згадувалося нічого, і музикант більше не мучив, ні зітхань, ні стогонів, ні прокльонів, та однаково ж не вспокоювалася душа, наповзала на неї темна каламуть, щось позасвітнє простягало до Івана чіпкі клешні, і мертвий шерех чувся йому вдень і вночі, не давав дихати й жити.

А Старшого Бог послав Іванові, мов відплату за всі його гріхи і злочини.

Скільки б тривала Іванова мука і чим би все скінчилося, ніхто не знає, але в житті невпинно щось відбувається, зміни надходять навіть туди, де вже на них ніхто й не жде, так було й цього разу.

Іван возив свого Старшого туди й сюди, близько й далеко, а то й ще далі, коли ж заїхали вже й зовсім найдалі і опинилися в нужденному колгоспі, де ні поглянути, ні одвернутися, то несподівано застали там цілу бригаду чудернацько зодягнених, страшенно самовпевнених і навіть нахабних, як здалося Іванові, людей, якихось розцяцькованих, несправжніх, просто кажучи, далеких від солідності не тільки Старшого, але й самого Івана, бо водії теж мають свою солідність і належну пристойність.

Старшой зрадив своєму узвичаєнню, завовтузився, загмикав, розгнівано вигукнув (до Івана, чи що?): "Кіношники!", звелів підкотити просто до тих розцяцькованих, виставив одну ногу з машини і поціка-вився, що вони тут знімають і хто дозволив знімати.

Кіношники, хоч які безладні, теж мали, видно, свого Старшого, в розкішному полушубку, в шапці з такого звіра, що Іван ні чув, ні бачив, то їхній Старшой сміливо ступнув до машини, креснув з-під небачених хутер сірими, гострими, як ножі, очима, креснув по машині, по Старшому, по Іванові, а тоді знов по Іванові, та й знов, та й ще раз...

І тоді Іван упізнав його, і всі сніги з довколишніх степів упали на нього, і він вмерз у них і вмер назавжди й навіки.

То був отой майор з придонського степу, якого Іван вів із його товаришем відомо куди, та не довів.,. Вів, та не довів... На щастя чи на нещастя. Кому як.

Майор теж упізнав Івана вмить і мовби зрадів, лукаво підморгнув Іванові, обернувся до строкатої юрби, покликав;

— Федю! Знайшлася бабусина пропажа!

Від кіношників відокремився високий чоловік у ще розкішнішому, ніж у майора (може, він уже якийсь кіношний генералі), кожушку, але не в шапці, а в химерному хутряному картузі з довгим козирком-дзьобом.

Він підійшов ближче — то був капітан з того страшного літа сорок другого року!

— Сержант? — не дуже й здивувався капітан. — Яка радість! Ні перестраждав, ні навіть не схуд? З такою вгодованістю до голодних колгоспних корівок — яке ж вийде кіно! Ще б сюди твого Старшого! Де він? А, ясно; не знаєш. Ну, не горюй. Знайдемо й Старшого. Тебе ж, бач, знайшли! І не шукали — сам прибився, мов утопаючий до берега. Виловимо й твого Старшого. Правда ж, виловимо? — звернувся він до майора.

Той мовчки хитнув головою, далі ріжучи Івана своїми страшними очима.

Іван дав задній хід. Зробив це так зненацька, ш:о Старшой не встиг прибрати своєї висунутої з машини ноги і проорав глибоку борозну в снігу. Коли ж упорався з ногою і хряпнув дверцятами, то не став гримати на Івана за його вибрик, мовчки вмощувався, сопів і навіть зрештою розщедрився: "Отуди!"

А Іван же так ждав його гніву!

Подій у житті може бути багато, не всі бажані й приємні, бувають такі, що гірше й не треба, але ж доводиться жити далі і якось випручуватися.

Іван рятувався своїми звичками, бо більше не мав нічого.

Отож повернувшись із Старшим з тої далекої і такої нещасливої мандрівки, він за звичаєм довго й ретельно мив машину, витирав,

натирав, полірував її на морозі, а тоді ще й у гаражі, впоравшись з машиною і з гаражем, узявся за себе, мився, чепурився, перевдягався, ніби на свято... І таки ж готував для себе маленьке свято, попри все, що сталося, попри всі можливі неприємності, загрози і непевність каламутну й темну, як ота темрява в гаражі позад машини, де клубочіли примари і жахи.

Розстелив на капоті рушничок, нарізав хліба, сала, ковбаси, поклав велику цибулину, побулькав із баклаги в алюмінієвий кухлик — усе, як завжди, ритуал зберігався, в його дотриманні був порятунок, може, єдина зачіпка за життя.

Та ні, неправда. В тих усталених, власне, вже механічних жестах не було найголовнішого, таємної суті, найбільших святощів Іванових. Та й ніде їх не було, але могли й бути, могли з'явитися, знайтися, несподівано впасти на Івана, як найщедріший дарунок долі.

Ось тому він щоразу завмирав із кухликом у руці і довго, вперто, відчаєно вслухався всім своїм великим тілом у безмежний простір позад себе, в простір, од якого відгороджений був тяжкими гаражними дверима, схований од усього світу, але не від надії.

Як хотілося йому почути той голос, якого давно вже не чув, але жив ним, його ласкавістю, його добротою, його болем і жданням: "І-іва!-."

Цілував би той голос невмілими губами, припадав до нього душею, хотів би жити в ньому, як у високому небі.

Але не чув нічого, так наче йому позакладало.

Невже й тепер мама не зласкавляться до свого знедоленого сина, не подадуть голосу, не покличуть, не прикличуть?

Іван стояв так довго, що рука з кухликом здерев'яніла. Його великі губи ледь помітно ворушилися, так ніби він просив, молився, сподівався. Тоді зворухнувся і він увесь, зненацька рвонувся до дверей, мовби почув мамин поклик. Хотів почути, але не почув, бо ніхто його не кликав, усе мовчало і навіки замовкло для нього.

Вранці Івана знайшли мертвого в гаражі. Був із кухликом, затиснутим у руці, зіперся грудьми на радіатор, а лицем повернений до дверей, так, ніби прислухався до чогось.

Коли прибули експерти і стали вивчати місце події, то всім стороннім запропоновано було очистити приміщення. Хтось із тих сторонніх незграбно зачепив плечем металічний предмет на дерев'яній поличці, акуратно прилаштованій у кутку гаража (згідно з записом у протоколі це була велика цинкова лійка для бензину), предмет упав і потрапив на каністру, яка стояла під стіною. Каністра була повна бензину, тому звук від удару вийшов ніби вкорочений, позбавлений розгонистості й лункості, він мовби втонув у холодній горючій (яке невдале сло-восполучення!) рідині, захлинувся в ній і вмер безслідно: "В-ван!".

Отож, коли хтось поцікавиться, чи справді той, про якого була розповідь, називався так, як він тут називається, то автор може пояснити, що це й не ім'я в звичайному розумінні, а тільки отой звук із минулого, скорчений, як равлик, або ж нещадно скручений, мов туга пружина.

А наше минуле — чи не є воно такою пружиною, яка щомиті може розпростатися?

м. Київ